

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina VII • Broj 4 (21) • Decembar 2022. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

Tema broja:

Prilozi književnoj i
kulturnoj povijesti
bosanskohercegovačkih
Jevreja

Vol 7, No 4(21) (2022)

Društvene i humanističke studije DHS

DOI: <https://doi.org/10.51558/2490-3647.2022.7.4>

Table of Contents

Articles

- Political in Minor Literature: The Field of Jewish Literature in Bosnia and Herzegovina Between the Two World Wars 13-26
Damir Šabotić
- Three Literature Pictures of Jews and Muslims Co-existence in Ottoman Bosnia 27-50
Nehrudin Rebihić
- Narrative Re/Definition of Jewish-Bosnian Intracultural Identity 51-68
Šeherzada Džafić
- Perceptions of Jews in the Bosnian Franciscan Literary Tradition: From Anti-Judaism To Anti-Semitism? 69-88
Ena Begović-Sokolija
- Approach to Laura Papo's Dramatic Work: The Text and Its Meanings 89-102
Ana Cecilia Prenz Kopušar
- Bosnian Sephards in the Works of Laura Papo Bohoreta 103-116
Ana Cecilia Prenz Kopušar, Edina Spahić
- The Life Path of Javer Effendi Baruch During the Austro-Hungarian Administration 117-132
Stojanka Lužija
- The Articles about Jews from Bosnia and Herzegovina in the Zagreb Zionist Magazine Židov from 1917 to 1941 133-160
Ljiljana Dobrovšak
- Media Representation of the Jewish Community of Bosnia and Herzegovina: Content Analysis of Bosnian Daily Newspapers (2005-2021) 161-186
Mirza Mahmutović
- Jewish Religious Schools in Sarajevo until 1941: The Sephardic Yeshiva of Sarajevo (La Yeshiva De Saray) and the Jewish Secondary Theological Seminary in Sarajevo (El Seminario Rabbíniko Saraylisko) 187-196
Stevan Milovanović

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.4.69

UDK: 821.163.4(497.6).09

Primljeno: 13. 11. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ena Begović-Sokolija

PREDODŽBE O JEVREJIMA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ FRANJEVAČKOJ KNJIŽEVNOJ TRADICIJI: OD ANTIJUDAIZMA DO ANTISEMITIZMA?

Književni opus bosanskih franjevaca višestruko je zanimljiv s imagološkoga stajališta: i s obzirom na autopredodžbe i s obzirom na heteropredodžbe, koje su konstruirane s polazišta važnosti vjeroispovijesti kao elementa identiteta zajednice. U radu se analizom imagotipskog potencijala religijskih i etničkih podjela rekonstruiraju prijepori između kršćanstva i judaizma, ali i lingvistički elementi, narodni običaji i savremena zbilja. Na ishodištu bosanske franjevačke književnosti, na početku 17. stoljeća, stoji Divković, koji, kako je to često u predmodernoj kulturi, povezuje vjersko drugo s etničkim drugim. Tu tradiciju nastavljaju i osamnaestostoljetni franjevački ljetopisci (Lastrić, Benić i Bogdanović) dok kod Martića, Jukića i Kneževića, koji su zakoračili u preporodno doba hrvatskog ilirizma, možemo pratiti različite normativne implikacije međuodnosa političkog, etničkog, rasnog i religijskog identiteta. Budući da su bosanski franjevci tog vremena pripadnici crkvene i intelektualne elite među katoličkim stanovništvom u Bosni, imagotipski iskazi o Jevrejima u njihovom opusu odraz su kako kršćanskog naslijeđa kroz povijest tako i evropocentričnog pogleda na Druge. Stoga rekonstruiranje imaginarija bosanskih franjevaca o Drugom i Drugačijem ujedno je i rekonstruiranje geneze narativa o Drugom, odnosno društvenih i vjerskih stereotipa i predrasuda te kontinuiteta govorenja o sebi govorom o Drugačijem.

Ključne riječi: Jevreji; bosanski franjevci; imagologija; stereotipi; predodžbe; slika Drugog; religijski Drugi; antijudaizam; antisemitizam

Ako se stranac nastani u vašoj zemlji, nemojte ga ugnjetavati.
(Lev., 19, 33)

1. POVIJEST NEGATIVNIH PREDODŽBI O JEVREJIMA

Moto teksta zapovijed je iz *Levitskog zakonika*, jedne od knjiga *Petoknjižja (Tore)*. Kosmičkom ironijom mogli bismo nazvati činjenicu da su ove Jahveove riječi upućene upravo Jevrejima, koji su stoljećima smatrani “apatridima”, narodom bez države,¹ i koji su stoljećima ugnjetavani u mnogim zemljama. Kako bi se rekonstruirala geneza narativa o Jevrejima i njihovom “jevrejskom grijehu”, zbog kojeg su osuđeni na lutanje svijetom, potrebno je krenuti *ab ovo*.

Iako je antijudaizam najčešće vezan za kršćanstvo, prvotni antijudaizam bio je poganski. U znanosti je prihvaćeno mišljenje da od *Povijesti Egipta* egipatskog povjesničara i svećenika Manetóna iz 3. st. pr. n. e. počinje širenje antijudaističkih stavova u literaturi. Uzroke antijudaizma ili antisemitizma ili bilo kakvog animoziteta prema Jevrejima treba potražiti u dalekoj prošlosti, a ti uzroci gotovo nikad nisu u stvarnim događajima, nego u vjerskom nauku, pseudoznanosti i kolektivnoj psihologiji (v. Budak 2020). Iako su zabilježene i ranije netrpeljivosti mnogobožaca prema Jevrejima kao štovateljima jednog boga (zabrana prakticiranja vjere, odvođenje u sužanjstvo...), Rimljani započinju njihove fizičke progone, ubijanja i zlostavljanja 38. godine g. n. e. upravo zbog jevrejskog monoteizma i odbijanja da Kaligulu priznaju božanstvom.

Kršćanstvo, pak, judaizmu prigovara način tumačenja Starog zavjeta: Jevreji Isusa Krista smatraju običnim čovjekom, Židovom, a kršćani ga drže Božijim sinom, zapravo Bogom. Nakon što se kršćanstvo proširilo, kršćani već od 2. stoljeća počinju isticati kolektivnu jevrejsku krivnju za deicid (Budak 2020) te uvoditi različite restrikcije za Jevreje. Rimski car Konstantin Veliki odigrao je značajnu ulogu u uspostavljanju prevlasti kršćanstva nad judaizmom kada se i sam, pred smrt teško bolestan, odrekao poganstva i pokrstio. Car Teodozije krajem 4. stoljeća kršćanstvo je proglasio službenom religijom. Teologija je onda trebala opravdati ideologiju: budući da je Biblija srednjovjekovnom čitatelju bila puna nejasnoća, a „Pavao naučavaše da je nadahnut” (Curtius 1998: 84), kršćanski teolog, mislilac i retoričar Augustin odatle zaključuje da sve biblijske riječi imaju neki skroviti smisao. Iako mu današnji teolozi zamjeraju upotrebu alegoreze, Augustin je u 4. stoljeću spriječio istrebljenje jevrej-

¹ Jevrejska dijaspora započinje 70. godine kada je car Vespazijan osvojio Jeruzalem, srušio sveti jevrejski hram, a Palestinu pretvorio u rimsku provinciju Judeju.

skog naroda proglasivši ga “narodom svjedoka” za proročanstvo koje najavljuje dolazak Mesije/Krista, smatrajući ih “živim znakovima” potrebnim za potvrdu kršćanske istine i kršćanskog trijumfa (Starr 2015)². Pavao, jedan od kršćanskih autoriteta i utemeljitelja kršćanske Crkve, držao je da su Jevreji očuvali starohebrejski tekst Svetog pisma, premda su sami bili slijepi za njegovo značenje. Zanimljivo je da se u Novom zavjetu, u Evanđelju po Marku, spominju tek jevrejske skupine (Farizejci i svećenici) kao neprijatelji kršćanstva dok su u Evanđelju po Ivanu takve predodžbe eksplicitnije jer se Jevreji nazivaju sotoninim sinovima.

Nova ugroženost prijetila je Jevrejima u 11. stoljeću kada su križarskim ratovima poticana nasilja protiv nevjernika. Pandemija kuge sredinom 14. stoljeća u Evropi donijela je nove optužbe – smatralo se da su upravo Jevreji, kao saradnici davla, trovali bunare i namjerno uzrokovali bolest, što su neki pod prisilom i priznali, pa se stoga Jevreji u zapadnocentričnoj kršćanskoj svijesti više ne predočavaju samo kao religijski nego i kao egzistencijalni neprijatelji (Budak 2020).

Narativnim stereotipima i mitovima o srednjovjekovnim Jevrejima treba pridodati i “krvnu klevetu”, prisutnu u Engleskoj od sredine 15. stoljeća do kraja 19. stoljeća, kojom su Jevreji optuživani da ubijaju kršćansku djecu i piju njihovu krv oponašajući tako ritual Kristovog raspeća u svojim tajnim vjerskim obredima.

Međutim, neki su stereotipi, poput onog o Jevrejima kao lihvarima, ipak uvjetovani kontekstom i društveno-povijesnim okolnostima. Naime, budući da su u ranonovovjekovnoj Evropi Jevreji bili izloženi brojnim zabranama i ograničenjima (zabrani nošenja oružja, obrađivanja zemlje, stjecanja plemićkih titula...), mnogi su se posvetili tom prezrenom i od Crkve kršćanima zabranjenom zanimanju – posuđivanju novca uz kamatu (Budak 2020).

Jevrejsku tobožnju sklonost ka materijalnome i njihovo bavljenje kamatarstvom naročito su u svojim propovijedima isticali i kritizirali franjevci, smatrajući to uvredom kršćanskih postulata – milosti, bratske ljubavi, ekonomske pravde. Poticali su svoj puk na distanciranje te zagovarali izdvajanje Jevreja u posebne dijelove grada kao i njihovo markiranje posebnom odjećom i obilježjima (Detaljnije: Katz 2008).

Pozadina netrpeljivosti očito je bila intenzivnija. Naime, Džambo (2022) upozorava na sukob između dvojice papa, Urbana VI i Klementa VII u 14. stoljeću, koji se odrazio i na franjevački red, a koji se onda podijelio u dva tabora, čak i u Bosanskoj vikariji. Usljedio je sukob između strožeg i umjerenog pravca unutar Reda i unutar Vikarije, u kojem su braća umjerenijeg pravca očito bili jači, jer su se opservanti povukli, uglavnom u Italiju, gdje je pokret imao najviše sljedbenika. „Oni koji su htjeli

². (https://www.huffpost.com/entry/five-stages-of-anti-semit_b_6707728)

ostati vjerni svom misionarskom pozivu, samo su promijenili polje djelovanja. Sveta Zemlja se pritom nudila naročito prikladnom, jer su upravo u to vrijeme franjevci intenzivno nastojali da Jeruzalem i druga sveta mjesta uključe u svoju posebnu aktivnost” (Džambo 2022: 136).

Antijudaizam postupno je iskliznuo u antisemitizam idejom “čiste krvi”. Naime, inkvizicija na Pirinejskom poluostrvu proglašava sumnjivim i svakog kršćanskog konvertita “jevrejske krvi” bez obzira na njegovo religijsko obraćenje. U godini Kolumbovog otkrića Novog svijeta 1492. naređeno je protjerivanje svih Jevreja iz Španije. Takve naredbe u ranonovovjekovnom razdoblju Zapadne Evrope donijele su i Engleska, Francuska, Njemačka, Austrija i Portugal.

Temelje modernom antisemitizmu, koji će se pojaviti upravo u Njemačkoj, postavio je Martin Luther sredinom 16. stoljeća pamfletom „O Židovima i njihovim lažima”, u kojem otvoreno poziva na potpuno istrebljenje Jevreja (v. Budak 2020). Tek krajem 20. stoljeća Crkva je odbacila njegove antijudaističke i antisemitističke stavove. Reakcija Katoličke crkve na Lutherove reformacijske ideje i širenje protestantizma bila je, pak, protureformacija, koja vrhuni Tridentskim saborom (1545–1563), čiji je jedan od ciljeva bio borba protiv nevjernika.

Budući da su i bosanski franjevci djelovali u duhu tridentskih intencija³, u književnoj historiografiji postala je uvriježena misao da njihova literatura, „po porijeklu i karakteru teološko-didaktička, po namjeni upućena jednovjernomu puku (...), nema potrebe da opservira i reflektira civilizacijski i životni totalitet svoje, bosanske sredine, koji je bitno određen su-postojanjem *drugih, različitih*. Grubo rečeno, *drugih* u njoj nema” (Lovrenović 1987: 156). Imajući na umu da je proces i obrnut, jer kako veli Konstantinović (1986: 137), predstave stvorene u književnosti ne djeluju samo na književnost nego i na “šire oblikovanje javnog mnijenja”, nakon imagološke analize u nastavku teksta pokazat će se je li Lovrenović imao pravo.

2. HETEROPREDODŽBE U KNJIŽEVNOSTI FRANJEVACA BOSNE SREBRENE

Osim kulturnopovijesne vrijednosti i utjecaja na vjerski život, pismenost i kulturu bosanskog katoličkog puka, utjecaj franjevačke književnosti prepoznatljiv je i u obli-

³. Tridentski koncil devetnaesti je ekumenski sabor Katoličke Crkve održan od 1545. do 1563. godine u Tridentu (današnji Trento u Italiji) kao odgovor na izazove što ih je postavila reformacija. U zaključcima sabora, između ostalog, ujednačen je način slavljenja mise u cijeloj Crkvi. Premda je nekolicina sudionika pokazivala umjerenu naklonost prema stavovima reformatora o prvenstvu Svetoga pisma i o opravdanju samom vjerom, Sabor ni u čemu nije izišao ususret protestantima.

kovanju niza ustaljenih predodžbi o sebi i Drugome. S obzirom na to da je njihovo djelovanje usmjereno ka slabije obrazovanom puku, u njemu se ističe jednostavna apologija svoga suprotstavljenog tuđem, ali je to tuđe često, kao kod Divkovića, primjerice, nespecificirano – njime su obuhvaćeni univerzalni prostor i vrijeme, jer je, dakako, riječ o religijskoj pripadnosti prije postojanja nacionalnih koncepcija identiteta.

Klaus Roth (2000) slike ukorijenjene u kulturnom pamćenju balkanskih naroda, a koje svjedoče o pokušaju upravljanja narodnom kulturom, naziva “kulturnim menadžmentom”, za čiju su provedbu odgovorne tri skupine: *crkva i crkvene elite, intelektualna elita i politička elita*. Franjevci u Bosni do 20. stoljeća nesumnjivo predstavljaju crkvenu i intelektualnu elitu među ondašnjim katoličkim stanovništvom⁴, a bili su i “jedini politički predstavnici pred vlastima, autoriteti i organizatori društvenog života katolika” (Begović-Sokolija 2022: 247).

Dakle, budući da su bosanski franjevci tog vremena pripadnici crkvene, intelektualne elite među katoličkim stanovništvom u Bosni, imago tipski iskazi o Jevrejima u njihovom opusu odraz su kako kršćanskog naslijeđa kroz povijest, tako i evropocentričnog pogleda na Druge. Svojevrsni je paradoks da kulturna elita stvara popularno štivo. No, mogli bismo kazati da upravo bosanski franjevci postavljaju temelje monopolu nad stvaranjem stereotipa, predodžbi o Drugome u onovremenoj katoličkoj sredini. Iako se u tom štitvu pojavljuju aksiološki opisi brojnih aktera: od turaka (muslimana u osmanskoj Bosni), preko Jevreja, pravoslavaca, Cigana, inovjeraca, nevjernika, pa do odmetnika, heretika i zlih krstjana, vračeva i vračara, vještaca i vještica, u kontekstu našega rada težište je stavljeno na jevreje kao religijsku i na Jevreje kao etničku kategoriju.⁵

O uzrocima i karakteru te književnosti Vodnik (1913: 217) bilježi:

“A bosanski Franjevci, koji su se tijesno privili uz svoje duhovno stado u posljednjim zakloništim, kad se općeno radilo oko obnobljenja i utvrđenja kršćanske nauke prosvjetnim sredstvima, i sami su osjetili u sebi probudjenu kulturnu snagu, što je bila kao obamrla u sredini bez kulturnih težnja, te su podupirani iz Rima upravo oni stvorili najljepšu i najvažniju protivureformatorsku nabožno-poučnu književnost na hrvatskom jeziku.”

4. “Franjevci su unutar svoga naroda ne samo svojom izobrazbom nego i svojim društvenim i ekonomskim statusom bili daleko iznad prosjeka, oni su bili na vrhu. Nazovimo ovaj vrh mirne duše elitom.” (Džambo 2012: 66)

5. Unatoč ovoj distinkciji, odlučili smo se da u radu sprovedemo pravopisno ujednačavanje, tako da ćemo koristiti isključivo veliko početno slovo – Jevreji. Takva odluka olakšana je činjenicom da su religijski i etnički identitet kod jevrejskoga naroda izrazitije poistovijećeni nego kod drugih modernih nacija.

Važno je imati na umu da se pri kompilaciji onovremene historiografske literature, primjerice u Lastrićevom *Pregledu starina* (v. Literaturu), autorska sloboda očitovala u izboru izvornika, odnosno u odstupanju od njega, ali i jedno i drugo imagološki su relevantni podaci, jer ono što je ušlo u opticaj domaće književnosti ostvaruje imago-loški potencijal ravnopravno s onim iz originalnih (neprijevodnih) djela, a ono što ljetopisac izostavi može također biti signal imagologu.⁶

Na sličnom tragu promišlja Pageaux (2009: 132) tvrdeći da je svaka slika o Drugom zapravo kulturna činjenica, koja se mora proučiti kao antropološki postupak budući da ima svoje mjesto u simboličkom (“imaginarom”) svijetu, neodvojivom od kulturne i društvene organizacije. Dakle, „u danom povijesnom trenutku i u danoj kulturi, nije moguće reći i napisati o Drugome bilo što. Imagološki tekstovi su dijelom programirani tekstovi, neki su čak enkordirani i čitateljska ih publika može više-manje odmah dekodirati jer broj diskursa o Drugom nije neograničen”. Poseban oblik te slike, koji se često smatra elementarnim ili čak karikaturnim oblikom slike, jeste stereotip. „Stereotip je iskaz tzv. kolektivnog znanja koje sebe smatra valjanim u bilo kojem povijesnom trenutku” (Pageaux 2009: 131). Prema tome, stereotip je polikontekstualan. Pojednostavljeno rečeno, stereotip je stalni krivi zaključak, koji postoji u suprotstavljanju, opoziciji, čija je svrha uspostaviti hijerarhiju u korist onoga ko izriče stereotip. Pritom je fizički i fiziološki registar važan za izricanje stereotipa (u konkretnim primjerima o Jevrejima: kukast nos, obrezivanje kao pseudodokaz fizičke inferiornosti ili fizičke nenormalnosti Drugog u odnosu prema Ja, koje predstavlja “normu”), a pojmovni, afektivni arsenal, mora biti zajednički piscu i čitateljskoj publici, kako naglašava Pageaux (2009: 134).

Imajući na umu dominantne karakteristike poetike pisca, žanra ili epohe, a što u imagološkoj analizi preporučuje i Milanović (2012), upuštamo se u rekonstrukciju predodžbi o Jevrejima u književnosti bosanskih franjevaca.

3. PREDODŽBE O JEVREJIMA U OPUSU MATIJE DIVKOVIĆA

Prirodno je imagološku analizu započeti opusom utemeljitelja franjevačke, a po mišljenju Midhata Begića (1987: 159) i “cjelokupne književnosti Bosne i Hercegovine”. Ako prihvatimo ovaj stav, govoreći o ishodištu narativnih stereotipa o Jevrejima u franjevačkoj književnoj tradiciji, govorili bismo i o ishodištu narativa o Drugom i drugačijem u bosanskohercegovačkoj književnosti uopće.

⁶ O tome vidjeti Dukić (2004). Isti autor dodaje (2004: 61): “Za ocrtavanje imagološkog potencijala neke kulture, pitanje izvora nije presudno”.

Promotrimo li detaljnije predodžbe o Drugome u Divkovićevim djelima na bosančici (*Nauk krstjanski za narod slovinski* i *Sto čudesa alitizlamenja*, Mleci, 1611; *Nauk krstjanski s mnozijemi stvari duhovnijemi* i *Besjede*, Mleci, 1616), lahko je uočiti da se, kao što i Roth (2000: 263) napominje, od vjerskih stereotipa teško mogu odvojiti predstave o etničkim i nacionalnim grupama – u većini slučajeva etnička pripadnost bitno je određena vjerom, primjerice “turčin” kao oznaka za sve muslimane. Tako se u Divkovićevim djelima i turci, i pravoslavci, i Jevreji pojavljuju ponajprije kao religijski Drugi. To je i posve očekivano jer su sva četiri Divkovićeva djela nabožno-poučnog sadržaja. Dakle, riječ je o kršćanskim temama po namjeni upućenim jednovjernom puku.

Kontekstualizirajući ovog franjevca u „duhovni, politički i društveni” okvir Džaja (1982: 273) u davnašnjem eseju o Divkoviću piše: „Listamo li Divkovićeva djela, brzo ćemo zapaziti da on bosanskim katolicima želi posredovati ne samo općeljudske i kršćanske moralne, religiozne i estetske vrijednosti nego uz to i protureformacijsku nauku o crkvi, u kojoj je prenaplašen teorijski i politički autoritet rimskog pape”.

U tom smislu navedimo jedan od Divkovićevih rijetkih primjera pozitivnih predodžbi o drugome iz velikog *Nauka krstjanskog* u kojemu su bližnji svi ljudi pa i inovjerci. Iako *Levitski zakonik* (19, 18) prvi bilježi tu često citiranu misao „Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe”, koja je nerijetko praćena tumačenjem rabina Rašbama iz 11/12. stoljeća po kojemu su “bližnji” svi dobri ljudi, a ne samo istovjerni (v. *Monoteističko troglasje* 2009: 91), Divković se poziva na “slavnog Ivana apoštola” dodavši sljedeće tumačenje: “... mi znamo da smo pristavljeni od smrti na život, to jest od osuđen’ja na spasen’je i na milost Božju, zašto bo ljubimo bratju, to jest naše iskrnje. Naši su iskrnji svikolici ljudi, ili su krstjani, iliti inovjerci, svi su kolici bratja naša i svekolike imamo ljubiti duhovnom ljubavi” (2013: 156). Navedeni općeljudski i moralni nauk svoje opravdanje nalazi u nastavku Divkovićevog teksta kada je riječ o religioznim vrijednostima – činu krštenja koje niko ne može sam obaviti. U tom slučaju: „Ništa ne manje kada se ne bi zgodio redovnik, tere ako bi tko hotio umrijeti beskršten’ja, može otac, može mati, može svaki krstjanin krstiti. I ne samo da može svaki krstjanin krstiti, nego jošte kada je potreba može svaki čovjek krstiti, i Turčin, i vlah, i čiputin, i Ciganin i svaki duh čovječanski” (2013: 254).

S druge strane, većina predodžbi o Jevrejima kao Drugome u Divkovićevom opusu, ali i u opusu drugih autora analiziranih u ovom tekstu, prilično su oštre aksiološke prosudbe i negativne aksiološke atribucije. Zapravo, u analiziranoj građi uočene su sve tri u Dukićevoj studiji (1998) predložene razine unutartekstnog vrednovanja Drugoga:

- a) na *leksičkoj* razini pomoću imenica i pridjeva;
- b) *iskazom* (konstatacijom), što je zapravo eksplicitno vrednovanje (opisima, komentarima);
- c) na *sižejnoj* razini, što bi bilo implicitno vrednovanje, kao i neposredno vrednovanje radnjom, a postiže se glagolima i načinskim prilozima.

Pojava Jevreja u Divkovićevom opusu aksiološki je izrazito negativna. Čest su akter u svim njegovim djelima, a najčešće ih imenuje pogrdnim nazivom *Čifuti* te ih redovito obilježava pridjevima: prokleti, nevjerni, nemilostivi, nemilosrdni, opaki i sl.

Premda imaginarij vjerskog Drugog i njegovo demoniziranje može biti također odraz vjerskih ratova i progona Jevreja u onovremenoj Zapadnoj Evropi, ako pažljivije promotrimo kontekst u kojem se Jevreji pojavljuju u Divkovićevim djelima, lahko ćemo uočiti da je zapravo riječ o svojevrsnim okamenjenim predodžbama koje nemaju nikakve veze sa stvarnošću 17. stoljeća. Redovito je riječ o naslijeđenim slikama i iz kršćanske tradicije preuzetom implicitnom i eksplicitnom vrednovanju opisa Kristove muke i smrti. To nisu nužno autorove predodžbe, nego pripadaju govorećem subjektu, koji nije jednoznačan nego se naslanja na tradiciju srednjovjekovne kršćanske kao i domaće usmene književnosti.

Tako je i računanje vremena za molitvu opisano etapama Isusovog stradanja.

„Ova vremena naredi sveta Majka Crkva u spomenutje muke G(ospodi)na našega Isukrsta koju podnese za nas grešnike. Vrijeme polunočnje bi naređeno na uspomenu muke Isusove zašto Isusa u po noći uhiće nevjerni i prokleti židovi, pogrdiše i pogrdivši svezaše. Prvo vrijeme koje se govori u sunač istok bi naređeno na uspomenu muke Isusove, zašto u ono vrijeme Isusa svezana odvedoše i pridaše Pilatu sudcu. Tretje vrijeme bi naređeno na uspomenu muke Isusove zašto u tretje vrijeme Isusa privezavši k stuopu, vele kruto i nemilostivo nevjerni židovi biči biše.” (Divković 2013: 296-297)

Ili je veličanje Isusovog trpljenja uvjetovano stigmatiziranjem Jevreja:

„Svekolike stvari koje redovnik muoče i skrovito govori skazuju i zlamenuju čudno i veliko Isusovo ustrpljen’je, koje podnese od nevjernije[h] čiputa, koji ga popljuvaše, frustaše, trnovom krunom kruniše i mnogijemi pogrdami pogrdiše, najposlije pripogrdnom smrtju na križu umoriše. I svekoliko ovo G(ospodi)n Isukrst, naš Spasitelj, dobrovoljno podnese za smijeriti nas grešnike [sa] svojijem Ocem nebeskijem.” (Divković 2013: 285)

U djelu *Sto čudesa* Jevreji postaju svjedokom Marijinih čuda, što često rezultira njihovim preobraćenjem, kao što je to u 19. čudu kada Gospa sačuva od vatre u peći “čiputsko dijete”, koje se prvotno bilo pričestilo, ili kada u 20. čudu pomogne “či-

putkinji na porodu” nakon što ju je ova srcem i glasom zazvala. Po(r)uka je jasna i jednoznačna: pravovjerni će biti spašeni dok će nevjerni trpjeti u ognju i mukama na oba svijeta.

Davnašnji “jevrejski grijeh” iskorišten je kao prijekor i opomena za svakodnevne kršćanske grijehе, primjerice u 9. čudu:

“Isukrst reče majci svojoj: ‘O, majko moja draga, ne vidiš li kolike stvari protiv meni čine i kako mene zli krstjani svojijemi grijesi i svojijem zlijem životom opet propinaju gore i nemilije negoli Čiputi kada me propeše. Zašto me Čiputi jedanput propeše, a zli krstjani me propinaju svaki čas kada godi ne živu kako je naređeno u momu evanđel’ju.’” (Divković 2013: 501)

Gotovo istim negativnim vrednovanjima Jevreja na leksičkoj i naratološkoj razini pribjegava Divković i u *Besjedama*: već u prvoj besjedi naglašava aktualnu i univerzalnu kaznu za davnašnji grijeh: „I kakono Bog Svemogući čipute zašto pogrđiše i umoriše Isusa, da ih u ruke neprijateljske, u sužanjstvo, u pogrđu i u rasutak, kako očito vidimo i dan današnji, kako su pogrđeni čiputi od svakoga naroda po svemu svijetu.” (Divković 2019: 198)

U malom *Nauku krstjanskom* Jevreji se također redovito prikazuju u kontekstu Kristove muke i smrti, primjerice, u Plaču blažene Gospe, Dvice Marije (v. Divković 2019: 437. i dalje), a pravovjerni i nevjernici/odmetnici oštro su suprotstavljeni.

Primjenjujući uvide Klause Rota (2000), složiti ćemo se da je popularna književnost⁷, kakva je i Divkovićeva, za bezbroj ljudi bila najrasprostranjeniji medij zabave, informiranja i učenja. Takvo je štivo namijenjeno masama nesumnjivo snažno utjecalo na oblikovanje stavova o stvarnom svijetu na koji se poziva, stvarajući i šireći nacionalne, socijalne i vjerske stereotipe i predrasude. Jer, kako s pravom tvrdi Majić (2009: 20): „sposobnost ugađanja recipijentima je jamstvo popularnosti”.

4. JEVREJI I OSAMNAESTOSTOLJETNI FRANJEVAČKI LJETOPISCI

Marija Todorova, argumentirajući tezu kako Osmansko Carstvo ne možemo nazvati kolonijalnom carevinom, ustvrdila je da „niko ko je živio na Balkanu tokom otomanske vlasti nije smatrao da živi u koloniji” (2006: 16). Međutim, ako i jeste tako, svi su bili svjesni postojećih međusobnih razlika „pošto identitet i alteritet, identičnost

⁷ Treba imati na umu da se nakon Gutenbergovog otkrića, zahvaljujući kojem je pisana riječ postala široko dostupna, potire oštra razlika između dihotomnog društvenog i kulturnog modela *elitne* (visoke, pisane) i *narodne* (niske, usmene) kulture. (Usp. Rot 2000)

i drugost, žive u simbiozi, njihove se najistaknutije odlike artikulišu upravo tamo gdje se oni susreću – na granicama” (Todorova 2006: 20).

Premda su Jevreji i katolici u 18. stoljeću u Bosni s iste strane, uvjetno rečeno, socijalne granice, jer i jedni i drugi pokrivaju značenjsko polje raje i žrtve, a zbog malobrojnosti ne ugrožavaju katoličko sebstvo i njihov religijski identitet, i premda u analiziranim samostanskim ljetopisima dominiraju predodžbe o turcima kao neprijateljskim Drugim, naći će se i pokoji primjer negativnih predodžbi o Jevrejima.

Tako se u *Ljetopisu sutješkoga samostana* Bone Benića inovjerci nazivaju Turcima, Vlasima, Čifutima, a vrednovanje religijskog Drugog na leksičkoj razini kao Turčina, balije, Vlaha, šizmatika, Grka, paćare, šokca, Latina, mrcojeda, kao i atribut “prokleti” uz Vlah/šizmatik, odnosno kantonizacija ljudi u zatvorene antagonističke skupine – bili su tada sociološke činjenice, a ne izraz osobnoga stava, kako smatra Gavran u uvodnoj studiji najnovijeg izdanja ovog ljetopisa (Benić 2003: 18).

Pokušaj negativne autopredodžbe u epizodi o neobičnom botaničaru i ljekarniku fra Ludoviku iz Pulje ispostaviti će se negativnom heteropredodžbom koja svjedoči identitetsku hibridnost kao posljedicu transkulturacije kada se utvrdi njegov identitet: riječ je, zapravo, o poturčenom Mula-Mustafi, koji je već bio osunećen, jer je “vjerojatno rođen k’o Čifutin” (Benić 2003: 300).

U “Popisu provincijala Bosne Srebre” Lastrićevog *Pregleda starina Bosanske provincije* autor ponekad odustaje od suhoparnog nabranjanja imena i tada, uglavnom, donosi pozitivne predodžbe o franjevcima, čije kvalitete naročito dolaze do izražaja ako se suprotstave primjerima negativnog vrednovanja Drugoga: „... o. Augustin iz Tuzle, Sutješčanin – (...) gotovo temeljito iskorijenio kugu mnogih praznovjerja kojom su nevjernici, među kojima boravimo, zarazili i naše vjernike (...) Imao je naročito vlast nad bolestima i zlim dusima, te su mu ne samo Turci i šizmatici nego (što je toliko čudno koliko i rijetko) i nevjerni Židovi dovodili katkad opsjednute i bolesne da ih izliječi, i to sa željenim uspjehom” (Lastrić 2003: 133).

Ljetopis kreševskoga samostana Marijana Bogdanovića, kao što mu i naziv veli, prvenstveno opisuje događaje u vezi s kreševskim franjevačkim samostanom, ali i zbivanja u Kreševu i njegovoj okolini, kao i opća zbivanja od važnosti za državni, društveni i crkveni život. Stanovništvo u Kreševu u 18. stoljeću je katoličke i muslimanske vjere, ali stanuju odvojeno jedni od drugih – prvi u “Varoši”, a drugi u mahali koja se i zove “Muslemin” (Bogdanović 2003: 7), pa stoga u ovom ljetopisu i nema riječi o pravoslavnima⁸ ili Jevrejima kao religijskim Drugim. Ipak, nađe se poneka

⁸ Zapravo, “raskolnici” se spominju samo kada su angažirani na poslovima gradnje porušenoga samostana i kosiđe, ali u neutralnim aksiološkim atribucijama. Kako više nema opasnosti da ih pod svoj “rit” podlože, pravoslavci nisu više Damoklov mač niti zanimljiv Neprijateljski Drugi ovome ljetopiscu.

usputna opaska, kao ona kada je potrebno potvrditi pozitivnu autopredodžbu – kada je umro p. o. Domazet, gvardijan, za njim su zajednički svi žalili, i Turci i židovi (Bogdanović 2003: 124-125).

5. DEVETNAESTO STOLJEĆE – NA PRAGU STVARANJA NACIJA

Početak definicije judaizma iz *Općeg religijskog leksikona* (2002: 1055) obavještava nas da je “židovstvo religija židovskog naroda (...)” podrazumijevajući time da su religija i narodnost neodvojivi, što može biti prihvatljivo samo ako imamo na umu da se u toj religiji Jevreji smatraju “Božijim Izabranim narodom”. Po mišljenju nekih povjesničara (Katz 1982), još je Voltaire u doba prosvjetiteljstva ignorirao religijske razlike i insistirao na urođenom karakteru, odnosno urođenoj inferiornosti Jevreja, te s njime, zapravo, i počinje moderni antisemitizam. Premda tada postepeno iščezavaju predodžbe o jevrejima kao religijskom drugom, pojavljuju se one o Jevrejima kao rasnom drugom.

Što se tiče hrvatskog konteksta, na koji su bosanski franjevci-ilirci upućeni: „Tradicionalni antijudaizam, koji je u Hrvatskoj do 19. st. bio uperen uglavnom protiv imaginarnih Židova, jer onih stvarnih nije ni bilo, poprimao je oblike modernog antisemitizma” (Budak 2020: 27). Tako ćemo i kod Martića, Jukića i Kneževića pronaći primjere u kojima vjerski stereotipi zadobijaju prizvuk rasnih.

Grgo Martić u *Osvetnicima*, opjevavši “Hadži-Lojinu krajinu” u istoimenom epskom ciklusu, opisuje Sarajevo godine 1878. u vrijeme burne smjene osmanske vlasti austrijskom. Pobunjeni “turci” za “poglavicu” su izabrali Hadži-Loju. Zatim slijedi i na leksičkoj i na naratološkoj razini sotonizacija Neprijateljskog Drugog, o čemu svjedoči, potpuno neprimjereno epskoj pjesmi, sam pripovjedač koji se izjednačava s autorom: „I ja sretah tu vadinu⁹ svetu./ Često puta kao risa ljuta” (Martić 1990a: 197). Protiv nove vlasti, dakle, pobunili su se Turci, ali i pravoslavci i Jevreji: „I ne reci, što se Turci mame./ Jer jih goni zlo na gore same./ Ko kad gladne glad načera vuke;/ No se čudi, kud za vucim janjci:/ A janjci su gazde pravoslavne/ I žudije svačem blagojavne”. (Martić 1990a: 2014)

Da je religijsko podređeno nacionalnom pred zajedničkim neprijateljem koji taj identitet ugrožava potvrđuje se u nastavku. Stevan Petranović, učitelj u Tešnju, član Omladine srpske, organizator je otpora austrijskoj okupaciji. Obraća se turcima sa “Braćo Turci (...)”, jer svi su jedno, Nemanjići su bili i s jedne i s druge strane Drine. “Dva su kralja bila naporedo./ Jedan Srbin, a drugi Bošnjake” (Martić 1990a: 216), a Tale i Hrnjice kumovali su u pećini s Markom. „Tako taj dan Turci srpstvovali,/ A

⁹ Vadina – vampir.

rišćani uz njih turkovali” (Martić 1990a: 217), tvrdi pjesnik, koji priznaje i da ne može sve opjevati što je vidio. Zanimljiva je slika vojske, pobunjenika pristalih uz Hadži-Loju: Stevan vodi srpske pobornike („Grede popo ko u svate mlada,/ Kad se drugom vjenčavanju nada”), dok su Jevreji, potpuno u skladu sa stereotipom o novčanim manipulacijama, Loji ponudili novac da ih poštedi boja: „Pa on reče u saboru svomu,/ Da je bolje uzeti dinara,/ No čifute pisat’ u vojnike,/ Plašljivi su, mogu plahnut’ vojsku” (Martić 1990a: 250-251).

U memoarskim zapisima *Zapamćenja* Martić ističe svoj nemali značaj i na državno-političkoj razini. Primjerice, za vrijeme Hercegovačkog ustanka (1875-1878) vijećalo se na Berlinskom kongresu o okupaciji Bosne i radilo se sa više strana da se Bosna priključi Srbiji, a Hercegovina Crnoj Gori, „... jer srpski agenti i prijatelji hoće da dokažu, da nijedan elemenat naroda u Bosni, ni Turci, ni Srbi, ni katolici neće Austrije. Ja sam ustao protiv toga i rekao, da nije istina, što se tiče katolika, i da ću to dokazati” (Martić 1990b: 356). Zanimljivo je da u ovom kontekstu Martić prešućuje Jevreje kao narod u Bosni, ali ih prepoznaje na nekim drugim mjestima (naprimjer, u Begovoj džamiji Turci su s nekoliko hrišćana i Jevreja sklopili sklad i ustanak). Katolici i franjevci, naravno, s Martićem na čelu, protivni su otporu Austriji!

Još jedan franjevac u 19. stoljeću potire jevrejsku narodnost. Jukić, naime, u *Zemljopisu i poviestnici Bosne* kao četvrti vjerozakon koji se u Bosni opslužuje navodi “židovski”, a “Čifutima” priznaje da Talmud opslužuju bolje nego po drugim kraljevinama te smatraju najmanje odstupanje od vjerozakona najvećom grehotom dok im je „ukrasti, prevariti itd. ni grieha ni griješića!” (Jukić 1851: 21) O “narodoslovnosti”, pak, potpuno u duhu ilirskih ideja, Jukić (1851: 13) piše: „U Bosni je jedan narod i to Slavjanski, koji je u Europi najveći. Bošnjaci su ogranak ovog velikog stabla i spadaju među pleme Ilirsko – južnoslavjansko”. Spominje i različita narječja diljem Bosne te Čifute koji govore “španjolski pokvareni jezik”.

Uz prosvjetiteljski i sakupljački rad nije zanemariva ni Jukićeva pripovjedačka djelatnost. Zapravo, u našoj znanstvenoj misli Jukić se smatra začetnikom modernog umjetničkog pripovijedanja (Lešić 2008). Lešić o tome sudi na osnovi tri sačuvane priče iz Jukićeve zbirke *Plandovanje*: „Derviši carigradski”, „Čudotvorni Bošnjak” i „Dram jezika”. Za pripovijetku „Dram jezika” već je uočeno (Lešić 1991) da u potpunosti slijedi priču koju je obradio Giovanni Fiorentino u svojoj noveli *Il Pecorone* (1588), a na osnovu koje je Shakespeare napisao *Mletačkog trgovca*. U skladu s prototekstom je i ukorijenjena predodžba o Jevreju-lihvaru. Naime, ašik Omer, nakon što je prosio Mejru, a ona ga odbila jer nije imao nikakvog posla, zaduži se kod lihvara Isakara, uz nagodbu da mu ovaj odreže dram jezika ako mu za sedam godina ne vrati

dug. Kada je došlo vrijeme za naplatu, Omer, živeći dotad bezbrižno s Mejrom i trošeći Jevrejev novac, povjerio je svojoj ženi tajnu i brigu. Na sudu Mejra, preobučena u sudiju, nadmudri lihvara i kazni ga za bezdušnost, a na koncu pripovijetke, shvativši kod kuće šta se dogodilo, Omer od radosti proplače na krilu mudre svoje žene, čime je ženska pamet postala nadređena jevrejskoj.

Od Jukićevog izbora narodnih poslovice zastupljenih u *Bosanskom prijatelju* navodim u kontekstu rada imagološki znakovitu: "Izbuljio oči kao sarajski čifutin" (Jukić 1973: 555).

Četvrti svezak *Bosanskog prijatelja* uredio je i za štampu pripremio još jedan franjevac-ilirac, povjesničar i etnolog Antun Knežević. Njegov Drugi jeste civilizacijski Drugi, jer je riječ o potpunom kulturalnom alijenitetu. Pa tako, primjerice, opisuje običaj obrezivanja kod "bosanskih muhamedanaca" (ovu vjersku odrednicu u njega na ovom mjestu prvi put susrećemo!) te kod "Cigana" i "Židova" koji su "gad"! (Knežević 1870: 177)¹⁰. Opisani običaji trebaju posvjedočiti unutartekstnu kategoriju religijskog drugog (muslimana i Jevreja) kao civilizacijskog drugog – Barbarina i intelektualno inferiornog praznovjerca. Gotovo je anegdotalna epizoda s "poturčenim žudijom" Adži-Ćamil-pašom, koji za 150.000 turskih groša nabavi turcima Travrnjanima tri žute dlake iz Muhamedove brade, ako nisu iz brade kojeg žudije (Knežević 1870: 93).

Zanimljivo je i kako su neki okamenjeni izrazi i usporedbe prisutni kao dio svakodnevnice komunikacije premda bi se možda moglo očekivati da su jednom franjevcu neprispodobivi. Naime, u svojim memoarskim zabilješkama o ulasku carskog kaptana Eduarda Križekara s vojskom u Jajce, mnoštvo svijeta sve tri vjere sklonilo se kod ujaka u samostan. Iako su se fra Anto i drugi fratri nadali da je njih i raju "sunce slobode obasjalo" dolaskom kršćanske vlasti, uskoro su nade u dolazak "naših" bile iznevjerene kada se ovaj bosanski redovnik razočarano uvjerio da zapravo nema "naših" jer je svaka tuđinska vlast – tuđa, a nacionalno opet biva nadređeno religijskom.¹¹ „Mi vas željno čekali ka Žudije Mesiju, da nas od nasilja turskog oslobodite, al sad vidimo da nas led bije odakle smo očekivali da nas sunce grije!" (Knežević 2001: 119)

¹⁰ Zanimljivo bi bilo usporediti Divkovićevu 12. besjedu (2019: 322) u kojoj se navode tri važna uzroka Isusovog obrezivanja.

¹¹ Primjerice, Knežević bilježi da su "bratja Hrvati" kao činovnici u novoj vlasti bili najgori: „Opsovati Boga i najveće stvari, to jim je govor običajni; pjanstvo i kurvarstvo kruh svagdanji!" (2001: 131)

6. UMJESTO ZAKLJUČKA: OD ANTIJUDAIZMA DO ANTISEMITIZMA?

Tisućljetno stradanje Jevreja slikovito je omeđio Budak (2020: 12) od “ludoga rimskog cara” (Kaligula) do “ludoga njemačkog diktatora” (Hitlera), između čijih se vladavina odvijao „mučan niz ponižavanja, nesreća i borbe za opstanak”. Općenito bi se moglo govoriti o vjerskim, etničkim, odnosno nacionalnim, ekonomskim, političkim, rasnim predodžbama koje su oblikovale narativ o Jevrejima kroz povijest. Pritom je gotovo od samih početaka bila važna uloga Crkve, koja je stoljećima poticala antijudaizam.

Međutim, iako se identitet Jevreja kroz povijest uveliko zasniva na vjeri, moguće je razlučiti dva negativna odnosa prema *Jevrejima*, odnosno *jevrejima*: kao rasna i etnička netrpeljivost te kao netrpeljivost prema jevrejskoj vjerskoj ili kulturnoj zajednici. Prvi oblik nazivamo antisemitizmom i vezujemo za moderno i savremeno doba nakon stvaranja nacija dok drugi oblik, antijudaizam, lakše prepoznamo u starijim povijesnim razdobljima. To se pokušalo učiniti i na primjeru građe iz franjevačke književne tradicije.

U radu provedena imagološka analiza na primjeru književnosti bosanskih franjevacu od 17. do 19. stoljeća potvrdila je da su književne konvencije značajan, ako ne i presudan izvor stereotipa i klišeja u književnom djelu (v. Ahmetagić 2018). Tako ni predodžbe o Drugome koje pronalazimo u Divkovićevom djelu nisu nužno autorove predodžbe, nego pripadaju govorećem subjektu, koji, barem u konkretnom primjeru, nije jednoznačan nego se naslanja na tradiciju srednjovjekovne kršćanske kao i domaće usmene književnosti. Na djelu su društvena realnost, s jedne strane, i društveno nesvjesno, s druge strane. Tradiciju nastavljaju i osamnaestostoljetni franjevački ljetopisci (Lastrić, Benić i Bogdanović), s povremenim konkretizacijama i aktualizacijama u onovremenoj stvarnosti, dok kod Martića, Jukića i Kneževića, koji su zakoračili u preporodno doba hrvatskog ilirizma, možemo pratiti različite normativne implikacije međuodnosa političkog, etničkog, rasnog i religijskog identiteta.

Predodžbe o Jevrejima svojom žilavošću i ukorijenjenošću u svijesti govornika vode stalnu bitku između pamćenja i zaborava. “Jevrejski grijeh” (p)ostao je kolektivna krivnja jevrejskog naroda za Kristovu smrt. I premda bez raspeća ne bi bilo ni uskrsnuća i premda je Augustin Jevreje kao narod proglasio “svjedokom” za proročanstvo o dolasku Mesije, predodžbe o jevrejima/Jevrejima, kao i svaka predodžba o Drugom, kako upozorava Pageaux (2009: 142), podrazumijevaju da Drugi nije samo “promatran”, već je prisiljen šutjeti.

Iako antijudaizam počiva na religijskoj, a antisemitizam na sekularnoj ideologiji, oboma im je zajednička getoizacija Jevreja, kojom oni postaju Drugi, a time više upućeni na sebe, na svoj ekskluzivitet. To pitanje iznimno je kompleksno i u religijskom i u društvenom, političkom, ideologijskom i ekonomskom smislu. Iako su u onovremenoj Bosni i franjevci i Jevreji podređeni vladajućoj, islamskoj religiji i ideologiji, u franjevačkoj književnoj tradiciji ta jevrejska drugost uvijek ima prizvuk negativnosti. Usuđujemo se zaključiti da franjevačka književna tradicija stoji na početku negativnog narativa o Jevrejima u Bosni i Hercegovini.

Na koncu, postavlja se, možda paradoksalno, pitanje funkcija i efekata stereotipa/predodžbi – očigledno je da pored štete postoji i korist, da pored loših strana postoje i dobre, zapravo neophodne, kao što je identifikacija s grupom, u konkretnom slučaju preko religije i kulture, dakle etnička i kulturna identifikacija, posredstvom koje se onda stvaraju kolektivni identiteti, vrijednosti i pripadnosti (Detaljnije Rot 2000).

Možda, opet paradoksalno, kako tvrdi i Rot (2000: 7), proučavanje “slika u glavama”, stereotipnih predstava koje grupe i narodi imaju o sebi i drugima, treba doprinijeti međuetničkoj koegzistenciji i interkulturalnom dijalogu.

IZVORI

1. Benić, Bono (2003), *Ljetopis sutješkoga samostana*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Synopsis, Sarajevo – Zagreb
2. *Bosanski prijatelj: časopis sadržavajući potrebite koristne i zabavne stvari*, svezak I (1850), urednik I. F. Jukić Banjalučanin, Zagreb
3. *Bosanski prijatelj: časopis sadržavajući potrebite, koristne i zabavne stvari*, svezak II (1850), urednik I. F. Jukić Banjalučanin, Zagreb
4. *Bosanski prijatelj: časopis sadržavajući potrebite, koristne i zabavne stvari*, svezak III (1861), urednik I. F. Jukić Banjalučanin, Zagreb
5. *Bosanski prijatelj*, svezak IV (1870), uredio –vić (Antun Knežević), Tiskom Ivana Vončine, Sisak
6. *Bosanski prijatelj*, svezak III (1973), u: Ivan Franjo Jukić, *Sabrana djela*, knj. II, Svjetlost, Sarajevo
7. Bogdanović, Marijan (2003), *Ljetopis kreševskoga samostana (1765 – 1817)*, priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran, Synopsis, Sarajevo – Zagreb

8. Divković, Matija (2013), *Nauk krstjanski za narod slovinski; Sto čudesa aliti-zlamen'ja blažene i slavne Bogorodice, Divice Marije*, prir. Darija Gabrić-Bagarić, Dolores Grmača, Maja Banožić, Marijana Horvat, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo
9. Divković, Matija (2019), *Izbor iz djela*, prir. Dolores Grmača i Marijana Horvat, Matica hrvatska u Sarajevu, Sarajevo
10. Jukić, Ivan Frano (1851), *Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka*, Narodna tiskara Ljudevita Gaja, Zagreb
11. Knežević, Antun (2001), *Njeke moje bilješke iz zadnjih godinah*, prir. Miroslav Karaulac, Rad, Beograd – Besjeda, Banja Luka
12. Lastrić, Filip (2003), *Pregled starina Bosanske provincije*, priredio, uvod i komentare napisao dr. fra Andrija Zirdum; s latinskoga i talijanskoga preveli dr. fra Ignacije Gavran i fra Šimun Šimić, Synopsis – Sarajevo, Zagreb
13. Martić, Fra Grgo (1990a), *Osvetnici II*, u: *Izabrana djela*, knj. II; priređivač i autor predgovora: Branko Letić, Svjetlost, Sarajevo, 191-264.
14. Martić, Fra Grgo (1990b), *Zapamćenja*, u: *Izabrana djela*, knj. III; priređivač i autor predgovora: Branko Letić, Svjetlost, Sarajevo, 284-380.

LITERATURA

1. Ahmetagić, Jasmina M. (2018), "Teorijsko-metodološke pretpostavke imagologije i njeno preoblikovanje", *Baština*, sv. 44, 13-24.
2. Begić, Midhat (1987), "Matija Divković – Djelo i vrijeme (na primjeru *Čudesa*)", *Raskršća IV*, Veselin Masleša, Sarajevo, 151-159.
3. Begović-Sokolija, Ena (2022), "Sultan kao *vis major* – predodžbe o osmanskoj vlasti u samostanskim ljetopisima bosanskih franjevaca iz 18. stoljeća", u: *Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15-19. stoljeća. Zbornik radova*, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Sarajevo, 244-268.
4. Brkljačić, Maja, Sandra Prlenda (2006), "Zašto pamćenje i sjećanje?", u: Maja Brkljačić, Sandra Prlenda (ur.), *Kultura pamćenja i historija*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 9-18.
5. Budak, Neven (2020), "Antijudaizam i antisemitizam prije Drugoga svjetskog rata", u: Neven Budak (ur.), *Antijudaizam, antisemitizam i Holokaust u Hrvatskoj*, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 9-43.
6. Curtius, Ernst Robert (1998), *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, Naprijed, Zagreb

7. Dukić, Davor (1998), *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
8. Dukić, Davor (2004), *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Thema, Zadar
9. Dukić, Davor (2009), "Predgovor: O imagologiji", u: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (ur.), *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 5-22.
10. Džaja, Srećko M. (1982), "Duhovni, politički i društveni kontekst pisca Matije Divkovića (1563–1631)", u: *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 273-283.
11. Džaja, Srećko M. (1994), "Svijet politike i franjevaštvo u Europi 14. stoljeća", u: Marko Karamatić (ur.) *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291–1991*, Zbornik radova, Franjevačka teologija Sarajevo, Samobor, 27-36.
12. Džambo, Jozo (2022), *Franjevci u srednjovjekovnoj Bosni*, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Sarajevo
13. Katz, Dana E. (2008), "Introduction: Princes, Jews and Rhetoric of Tolerance", in: Dana E. Katz (ed.), *The Jew in the Art of the Italian Renaissance*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1-16.
14. Katz, Jacob (1982), *From Prejudice to Destruction: Anti-semitism, 1970-1933*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
15. Konstantinović, Zoran (1986), "Od imagologije do istraživanja mentaliteta. O jednom značajnom kretanju u suvremenoj metodološkoj misli", *Umjetnost riječi*, 2, 1986, 137-142.
16. Lešić, Zdenko (1991), *Ko je bio prvi bosanskohercegovački pripovijedač*, Godišnjak Instituta za književnost, XX, Sarajevo, 119-143.
17. Lešić, Zdenko (2008), *Ivan Franjo Jukić – književnik*, Novi Izraz, 39, Sarajevo, 66-83.
18. Lovrenović, Ivan (1987), "Tekst i arhatekst (Andrić i franjevačke kronike 18. stoljeća)", u: Franjo Grčević, Ernest Fišer (ur.) *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti* (2), Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta - Uredništvo časopisa Gesta, Zagreb – Varaždin, 155-161.
19. Majić, Ivan (2009), "Biblijski tekst kao popularni intertekst (na primjeru bosanskih franjevaca)", *Bosna franciscana*, XVII/30, 17-25.
20. Milanović, Željko (2012), "Granice imagologije", *Pravo i društvo: časopis za pravnu i političku kulturu*, 3(3–4), 89-98.

21. Rebić, Adalbert (ur.) (2002), *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb
22. Paugeux, Daniel-Henri (2009), "Od kulturnog imaginarija do imaginarnog", u: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (ur.). *Kako vidimo strane zemlje – Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 125-150.
23. Rot, Klaus (2000), *Slike u glavama (Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi)*, Biblioteka XX vek, Beograd
24. Todorova, Marija (2006), *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd
25. Vodnik, Branko (1913), *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća, Matica hrvatska, Zagreb

INTERNET IZVORI

1. Džambo, Jozo (2012), "Osam eseja", <http://ivanlovrenovic.com/2012/06/jozo-dzambo-osam-eseja/>
2. Starr, Bernard (2015), "Five Stages of Anti-Semitism in Art – From Medieval to Modern Times", https://www.huffpost.com/entry/five-stages-of-anti-semit_b_6707728

PERCEPTIONS OF JEWS IN THE BOSNIAN FRANCISCAN LITERARY TRADITION: FROM ANTI-JUDAISM TO ANTI-SEMITISM?

Summary:

The literary opus of the Bosnian Franciscans is interesting in many ways from the imagological point of view: both concerning self-perceptions and hetero-perceptions, which were constructed based on the importance of religion as an element of community identity. Analyzing the imagotype potential of religious and ethnic divisions, the paper reconstructs the controversies between Christianity and Judaism, as well as linguistic elements, folk customs, and contemporary reality. At the source of the Bosnian Franciscan literature, at the beginning of the 17th century, we find Divković, who, as is often the case in pre-modern culture, relates the religious Other to the ethnic Other. This tradition is continued by the 19th century's Franciscan chroniclers (Lastrić, Benić, and Bogdanović), while Martić, Jukić, and Knežević, who stepped into the era of the rebirth of Croatian Illyrianism, we can trace various normative implications of the relationship between political, ethnic, racial and religious identity. Since the Bosnian Franciscans of that time, we remember the ecclesiastical and intellectual elite among the Catholic population in Bosnia, the imagotypical statements about Jews in their works reflect both the Christian heritage through history and the Eurocentric view of the Others. Therefore, reconstructing the Bosnian Franciscans' perceptions and ideas about the Other and the Different is, at the same time, reconstructing the genesis of the narrative about the Other, i.e., social and religious stereotypes and prejudices, as well as the continuity of talking about oneself by talking about the Different.

Keywords: Jews; Bosnian Franciscans; imagology; stereotypes; perceptions; the image of the Other; the religious Other; anti-Judaism; anti-Semitism

Adresa autorice
Author's address

Ena Begović-Sokolija
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
ena.begovic@ff.unsa.ba

